

Viron *ätse-* ja *ätša-* sekä *ärtse-* ja *ärtša-*kantaiset kasvinnimet sekä fluktuoiva *r*

Julius Mägiste on jättänyt suurteoksessaan *Estnisches etymologisches Wörterbuch* epävarmaksi sen, kuuluvatko *ätse-* ja *ätša-* sekä *ärtse-* ja *ärtša-*kantaiset kasvinnimet etymologisesti samaan sanaperheeseen. Mägiste kirjoittaa:

”– zu dieser Sippe (*ätse*, *häitse*) dürften als Var[iant]en von *äitse(s)* gehören auch *ärts/e*, *-me* – und *-es*, *-e* ‘wilde Kamille’ –; *-rts-* st. *-ts-* ist problematisch, *-r-* könnte ev[en]t[ue]ll[1] durch Kontam[ination] erklärbar sein.” (EEW XII, 4066–4067.)

Mahdollista kontaminaatiojäsentä Mägiste ei kuitenkaan ole esittänyt. Tämä artikkeli esittelee muita vastaavanlaisia tapauksia ja yrittää valaista *r*:llisten kantasanojen etymologista alkuperää.

ätse- ja *ätša-*kantaiset kasvinnimet

Länsi-Viron saarilla (Saarenmaa, Hiidenmaa ja Muhu) ja erityisesti Länsi-Viron eteläpuoleisessa osassa tunnetaan kukkia ja kukan teriöitä tarkoittavat sanat *ätse* : *`ätse*, (*h*)*ätses* : *`(h)ätse* / *`(h)ätsume*, (*h*)*ätsad* mon., *ätsel* : *ätslid* mon., jotka esiintyvät myös monien kasvien erisnimissä. Näitä kasveja ovat päivänkakkara (*Leucanthemum vulgare* Lam. = *Chrysanthemum leucanthemum* L.), peltosauanio (*Tripleurospermum inodorum*), keltasauramo (*Anthemis tinctoria* L.), peltosauramo (*Anthemis arvensis* L.) ja rikkasinappi (*Sinapis arvensis*). Sanaliitoissa ja yhdyssanoissa *ätse* ym. esiintyvät seuraavien kasvien nimityksissä: niittyntelmä (*vei-*, *vöi/ätses* *Lathyrus pratensis* L.), ahdekaunokki (*sinised ätsed* mon. *Centaurea jacea* L.), soikkokämmekkä (*punased jaani/ätсед* mon. *Orchis militaris* L.), päivänkakkara (*ingli/ätсед* mon., *valged ätsed* mon. *Chrysanthemum leucanthemum* L.), valkolehdokki ja kämmekkä (*jaani/ätсед* mon. *Platanthera bifolia* L., *Orchis* L.), peltosauanio (*kana-*, *kanaperse-*, *pöllu-*, *valged ätsed* mon. *Tripleurospermum inodorum*), niittyleinikki (*koldsed ätsed* ja *vöi/ätсед* mon. *Ranunculus acris* L.), keltapäivänkakkara (*kana(perse)/ätses* ja *kollane hätses* *Chrysanthemum segetum* L.), keltasauramo (*koera-*, *pöllu-* / *kollased* / *koldsed ätsed* mon. *Anthemis tinctoria* L.), kevätetikko (*kukulinnu/ätses* *Primula veris* L.), laukku (*kanaperse/ätсед* mon. *Rhinanthus* L.), ruiskaunokki (*rugi/ätсед*

mon., *kana(perse)ätses* ja *sini- / sinised ätsed* mon. *Centaurea cyanus* L.), kehäkukka (*inglise ätses, pringel- / ringlis/(h)ätsel, -ätses, rinell/ätsel, ätse/lill Calendula officinalis* L.), sinivuokko (*külma/ätsed* mon. *Hepatica nobilis* Schreber), kamomilla (*pöld/ätsed* mon., *pöld/hätsad* mon. ja *valge ätse / ätses Matricaria recutita* L.), mäkitervakko (*tõrva/ätses Lychnis viscaria* L.) ja rentukka (*vesi/ ätses, -ätsmed* mon. *Caltha palustris* L.) (ks. tarkempi levikki lähteistä: VMS II; EKMS III, 1100: *Taim*, III, 1154: *Taimed*, IV, 729: *Õis*; Vilbaste 1993, 160, 161, 162, 211, 212, 216, 239, 240, 351, 390, 397, 398, 422, 450, 479, 505, 518, 520, 528, 589, 633).

Viron kielen yleissanakirjassa (EKSS VI, 594) *ätse* esitetään päivänkakkaraa tarkoittavana murreasanana: *Pärjapunumiseks sobisid kõige paremini sitke ja painduva varrega taimed nagu rukkilill, ätsed ja põldristik* [Seppeleen punomiseksi sopivat parhaiten sitkeä- ja taipuisavartiset kasvit kuten ruiskaunokki, päivänkakkara ja alsikeapila] (Aira Kaal).

Lisäksi Saarenmaan rekilaulujen kielessä *ätse* esiintyy miniän synonyyminä: *tulgu meile õunaks õue peale, / sibulaksa silla peale, / ätseks meie heina teele!* [Tulkoon meille omenaksi pihan päälle, / sipuliksi sillan päälle, / kukaksi meidän heinätiellemme!] (Pöide: ERL III:2, 655), *Nüüd sina oled äia ätsi, / nüüd sina oled ämma ätsi* [Nyt sinä olet apen kukka, / nyt sinä olet anopin kukka] (Mustjala: VK V, 194).

ärtse- ja ärtsa-kantaiset kasvinnimet

Länsi-Viron saarilla esiintyy kukan (teriön) ja monien kasvien nimityksissä rinnakkain *ätse-* ja *ätsa-*kannan kanssa *ärtse-* ja *ärtsa-*kanta. *ärtse(s)* : *`ärtse / `ärtsme, ärtsad* mon. tarkoittavat sellaisia kasveja kuin haisusauramo ja pelto-saunio (*ärtse, ärtses Anthemis cotula* L., *Tripleurospermum inodorum*), päivänkakkara ja peltosauramo (*valged ärtsed / ärtsad / ärtsmed* mon. *Leucanthemum vulgare* Lam. = *Chrysanthemum leucanthemum* L., *Anthemis arvensis* L.) sekä keltasauramo (*ärtsmed* mon., *kollased ärtsed / koldsed ärtsmed* mon. *Anthemis tinctoria* L.) (ks. tarkempi levikki lähteistä: VMS II; EKMS III, 1100: *Taim*, III, 1154: *Taimed*, IV, 729: *Õis*; Vilbaste 1993, 160, 161, 162, 397, 632).

ätse ja (h)õis

ätse(s) kuuluu etymologisesti samaan sanaperheeseen kuin kirja- ja yleiskieliset *(h)õis* : *(h)õie, õile* : *`õilme* 'kukka, kukkanen / Blüte, Blume', saarimurteiden *äätse(s)* : *äätse* (Wied.) (ja mahdollisesti myös *õllu* : *õllu, ellu* : *ellu* id.) ja etelävirolaiset *hätse, häiermu, häilmü, häelmä, häälmü* ym. Mägiste on yhdistänyt *(h)õis-*kannan ja sen foneettisesti monimuotoiset variantit balttilaiseen lainalähteeseen: liett. *žiedas* 'kukka; väri; sormus, rengas / Blume, Blüte; Farbe; (Finger)ring, kleiner Reif', latv. *ziēds* 'kukka, kukinto, kukinta-aika; häälahja

morsiamelle / Blume, Blüte, Blütezeit; Erstlingsfrüchte; Spende, Brautgeschenk' (Mägiste 1970, 352–359; ks. myös EEW XII, 4019–4020, 4024, 4066–4067; sanaperheen esiintymistä toisissa itämerensuomalaisissa kielissä ks. SSA I, 151 sub *heitiä*, *heisipuu*; balttilaisesta *žiedas*-sanasta ks. LEW II, 1305 sub *žydėti* 2, Lanszweert 1984, 52). Ennen Mägisten etymologian julkaisua oli jo aikaisemmin useampaan kertaan esitetty sama rinnastus: 1900-luvun lopussa Kazimieras Jauniusen muistiinpanoissa (ks. Jaunius 1972, 302, 365), vuonna 1910 Wilhelm Grünthal(-Ridalan) Saarenmaan murteentutkimuksen yhteenvedossa (Grünthal 1910, 280) ja vuonna 1962 Venäjän baltologien Vladimir Toporovin ja Oleg Trubačevin tutkimuksissa (Toporov – Trubačev 1962, 247). Kukaan muu kuin Mägiste ei kuitenkaan ole eritellyt yhtä tarkasti (*h*)*ōis*-sanaperheeseen kuuluvien tai siitä lähteneiden lukuisten vartalovarianttien ja johdosten monimutkaista ongelmavyöhytettä (ks. Vaba 2002, 28).

ätse-kanta on käynyt läpi äänne muutoksen, jonka kulun voi esittää seuraavasti: *häitse* > (*h*)*äätse* > *ätse*-. Näin *ätse* kuuluu eteläviron isoglossiin: pohjoisviron *ei*-diftongia vastaa tietävästi *äi* (ks. myös Kask 1967, 136). *äi*-diftongin analoginen kehitys on havaittavissa esimerkiksi eteläviron *näio*-vartalossa: Wied. *nädene* : *nädetse* 'neiti, tyttö / Jungfrau' (EEW VI, 1775 sub *nädene*). Jos *ärtse* kuuluu etymologisesti *ätse*-perheeseen, kuten Mägiste on epäillyt, kannan *r* on sekundaarinen. SSA (I, 151 sub *heitiä*, *heisipuu*) ei käsittele viron *ärtse*-tapausta.

ärtse – epenteettinen *r* kantavartalossa

Viron sanaston etymologisessa tutkimuksessa tulee usein vastaan ei-etymologisia epenteettisen *r*:n esiintymiä, jotka ovat muotoa *rC* (jossa *C* = *s* tai *t*, joskus myös *l*, *m* tai muu konsonantti). Toisaalta rinnakkaiset vartalovariantit (dubletit), joissa tavunloppuinen etymologinen *r* on kadonnut, eivät ole harvinaisia omassa eivätkä (saksasta peräisin olevassa) lainasanastossa. Niin *r*:n katoa kuin sen sekundaarista esiintymistä on yritetty selittää kirjallisuudessa monin tavoin.

Ei-etymologisen *r*:n epenteesiä on mahdollista perustella

- (a) mahdollisella kontaminaatiolla: *jurtsakas* 'paikoittain, tupsuittain kasvava / in einzelnen Wurzelbüschen, Stauden' < *jussakas* id. + ? *juur* 'juuri / Wurzel' (EEW II, 574 sub *juús III*); *närtske* 'tahmea, sitkeä, taikinainen, puolikypsä (leipä) / nicht locker, zäh' < *nätske* id. + *närtsi/da* 'lakastua, kuihtua, näivettyä, nuutua, nahistua' (EEW VI, 1793–1794)
- (b) (pääasiassa) *t*-loppuisten (laina)substantiivien kansanetymologisella mukautumisella viron *rt*-, *rd*-johtimella muodostettuihin deverbaaleihin: murt. *koobat* – *koobart* 'portaiden tapainen ylikulku puu- tai kiviaidalla / Vorrichtung am Zaun zum Übersteigen' < latv. *kāpele* (Vaba 1997, 77–78); yleisk. *plakat* / murt. *lakat* – Wied. *lakart* 'plakaatti, juliste / Plakat, grosses Schreiben' < sa. *Plakat* + ? vi. *lakart*

- 'juomari, juoppo' (EEW IV, 1218); viE *lupat* – viE *lupard* / *lupart* / *lupert* 'riepu, rätti, ryysy / Lumpen, Lappen' < latv. *lupata* (Vaba 1997, 125); Wied. *silpat* – *silpārd* 'kilpikonnaanluu / Schildpatt' < sa. *Schildpatt* (EEW IX, 2800); yleisk. *tökat* – murt. *tökard* / *tikard* / *tökurd*, Wied. myös: *tekart* 'koivuterva / Birkenteer' < ven. *дѣготъ* (Must 2000, 448, EEW XI, 3467; ilmiön tarkempi käsittely ja lisää esimerkkejä ks. Neetar 1990, 153–159.)
- (c) mahdollisella kirjoitusvirheellä: murt. *keelik* – *kerlik* (*r*:llisen ortogrammin lähde: Göseken 1660) 'satakerta (märehtijöiden ruoansulatuskanavan osa) / Psaltermagen (der Wiederkäuer)'
- (d) *r*:n siirtymisellä tavun loppuun: murt. (*lina*)*vārs(t)ik* – yleisk. *linavāstrik* 'västäräkki'.

Toisaalta saattaa esiintyä tapauksia, joissa etymologinen tavunloppuinen *r* on kadonnut tai joissa esiintyvät rinnakkain molemmat vaihtoehdot (*C* / *rC*). Tällaisten tapausten aiheuttaja voi olla

- (a) *r*:n dissimilatorinen kato / äänneiden järjestyksen vieraus tai harvinaisuus: murt. *jaarmark* / *jäärmark* – *jaamark* / *jäämar* 'vuosimarkkinat / Jahrmarkt' < sa. *Jahrmarkt* ja/tai ven. *ярмарка* (EEW II, 529, Must 2000, 53–54); yleisk. *koos* 'kurssi, ajosuunta / Cours, Fahrwasser für Schiffe; (Wied. myös:) Wechsel des Wildes im Walde' < kas. *koors* < lat. *cursus* (Posti 1941, 225–227, EEW III, 945, ks. myös SSA 1, 443 sub *kuosi*); murt. *korssen* / *korsnas* ym., yleisk. *korsten* – murt. *kosten* / *kosnas* 'savupiippu / Schornstein' < kas. *schorstēn* (vrt. EEW III, 959); yleisk. *kremortartar* – Wied. *kriimu-tatar* 'kaliumvetynitraatti, viinakivi / Weinstein' < ulat. *cremor tartari* (EEW III, 983); Wied. *köörsner* – yleisk. *köösner* 'turkkuri / Kürschner' < kas. *korsener* (EEW IV, 1163); yleisk. *latern*, murt. *latorn* / *laterm* ym. – murt. *latun* / *lattun* 'lyhty / Laterne' < sa. *Laterne* (EEW IV, 1243); murt. *parbarits* – murt. *pabarits* 'ruostehappomarja *Berberis vulgaris* L.' < ven. *барбарис* ja saB *Barberitze* (Must 2000, 241, EEW VI, 1871); murt. *sarsapari* / *sarssaparillad* mon. ym. – murt. *sassaparid* / *sassabarilla* ym. 'suokukka (*Andromeda polifolia*); oravanmarja (*Maianthemum bifolium*); sianpuolukka (*Arctostaphylos uva-ursi*); hietikkosara (*Carex arenaria*), vaivero (*Chamaedaphne calyculata*)' < sa. *Sassaparille* (vrt. Vilbaste 1993, 247); murt. *turslakk* – murt. *tusslakk* 'lävikkö, siivilä / Durchschlag' < sa. *Durchschlag* tai kas. *dorch-slach* (ks. myös EEW X, 3373)
- (b) lainaaminen eri lähteistä / lähdemuodoista: Wied. *kartun* – Wied. *kat(t)un* / *katuun* 'ohut, kaksiniitinen puuvillakangas, tavallisesti kuviolliseksi painettu / Katun, Zitz' < ru. *katun* / *kartun* (EEW III, 719); yleisk. *kirst* 'kirstu, arkku, ruumisarkku' – Wied. *kist* 'laatikko, arkku / Kasten' < sa. *Kiste resp.* mahdollinen balttilaina, vrt.

- latv. *šķiŗsts*, liett. *kaŗstas*; Wied. *kortlet* – yleisk. *kotlet* 'Cotelette' < sa. *Kotelett / Kortelette* (vrt. EEW III, 970); Wied. *parlast* – Wied. *pallast*, yleisk. *ball`ast* 'painolasti / Ballast' < ru. *barlast / ballast*, sa. *Ballast*, kas. *ballast* (vrt. EEW I, 130 sub *ballast*); Wied. *portret* – viR *patretti* 'valokuva / Portrait' < ven. *noṗmpēm / nampēm* (EEW VII, 2151, Must 2000, 287); yleisk. *sarsaparill*, murt. *sarsapari* ym. – yleisk. *sassaparill*, murt. *sassaparid* ym. 'Keski-Amerikassa kasvava köynnöskasvi (*Smilax officinalis*)' < sa. *Sassaparille* < esp. *zarzaparilla* (ks. myös EEW IX, 2709); Wied. *tart/lane* 'tataarilainen' – yleisk. *tatar* 'tataari, tataarilainen' < ven. *mamaṗ resp. kas. tartar* (EEW X, 3097, 3088); viE *toort / tuurt* – yleisk. *toot* 'vaatekaistale hameen alareunan sisäpuolen suojaamiseksi kulumista vastaan / Stoss, aufgenähter Futterstreifen als Einfassung des Weiberrocke (unten am Rocke)' < kas. *tōrt resp. latv. stuōrte* (EEW X, 3234; Vaba 1997, 221); Wied. *armiil* (< *v-*) – yleisk. *vamiil* ym. 'suku(laiset), perhe; omaisuus / Familie; Habe' < sa. *Familie / Farmilie* (< ? *Familie* + ? *Farm*) (EEW I, 96:n mukaan *armiil*-sanat etymologia on joko epäselvä tai kontaminaatio *vamiil* + *arm* 'omaisuus / Habe')
- (c) lastenkielisyys: yleisk. *kirp* – *kipu* 'kirppu / Floh' (EEW III, 839), *lurss* – *luss*, vrt. yleisk. *lutikas* 'lude / Wanze' (EEW V, 1391), yleisk. *pōrsas* – *pōśśa* 'sikapossu, sottapytty / Ferkelchen' (EEW VII, 2297).

Niin viron kielen omassa kuin lainatussa sanastossa voidaan havaita runsaasti ei-etymologisen *r:n* esiintymiä mukaan lukien rinnakkaisia vartalovariantteja etenkin *t:n* ja *s:n* edessä, mitä on ilmeisen vaikea selittää kontaminaatiolla tai muulla edellä mainitulla tavalla. Seuraavassa on muutama esimerkki lainasanoista: Wied. *aarlanti-juur* – *aalant* ym. 'isohirvenjuuri / Alantwurzeln (*Inula hellenium* L.)' < sa. *Alantwurzeln* (EEW I, 3; Vilbaste 1993, 371); murt. *kor-mits* – *komits* / *koomits* 'kehno rakennus, hökkeli, tönö / Hütte, kleiner Anbau, Abtritt, Verdeck' < ven. *гумно* 'riihen puimatanner' (vrt. EEW III, 943, Must 2000, 155–156); murt. *parsatski* – yleisk. *pas(s)atski* 'kelmi, kulkuri, hulttio, juomari / Spitzbube, Strolch, Vagabund' < ven. *nocáðcuū* (EEW VI, 1947, Must 2000, 244); murt. *parsslak* – murt. *paslak* ym., yleisk. *paslik* 'huppu / Baschlyk, sackartige Kopfbedeckung, filzener Kopfschutz' < ven. *баульк* ja saB *Baschlig(k)* (EEW VI, 1949, Must 2000, 245); Wied. *sarlot* – *salott* ym., yleisk. *ša`lott* 'salottisipuli / Schalotte (*Allium ascalonicum* L.)' < sa. *Schalotte* (EEW VIII, 2647, Vilbaste 1993, 140–141); murt. *sārdiin* – murt. *sātiin*, yleisk. *sātiin* 'satiini (kangas)' < ven. *самин* (Must 2000, 355); viE *tuŗst* / Wied. viE *toŗst* '(seinille kerääntynyt) jauhonpöly / Staubmehl' – laajemmalle levinneenä kuitenkin *tuŗst* 'hieno pöly, tomu, jauhonpöly / feiner Staub, Dust, Staubmehl, Mehlstaub' < as. *dust* tai sa. *Dust* (EEW X, 3380–3381); Wied. viE *türknä* – viE *tōkna* / *tōkva* 'kurpitsa / Kürbis' < ven. *тыква* (vrt. Must 2002, 446, EEW XI, 3500 esittää ilman etymologiaa).

Esitetyt *r*-variantit ovat murteellisia, ja ne ovat pääasiassa kadonneet käytöstä murteiden taantuessa ja yleiskielen levitessä.

Maija Grönholm on tutkimuksessaan *Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa* (Grönholm 1988) nostanut esiin joukon epenteettisen *r*:n tapauksia (”*r* on [suo]m[en] murteissa kehittynyt loisääne”), mutta viron kielestä poiketen suomen kielen ruotsalaisissa lainasanoissa ei ole havaittavissa niin selvää tendenssiä sekundaarisen *r*:n lisääntymisestä *s*:n tai *t*:n edessä: *kuurninki* ’hameen helmassa sisäpuolella oleva erillinen kangaskaistale, paksummasta kankaasta tehty hameen helma’ < ru., srm. *skoning* (153), *rööpertteri* ’punajuuri’ < ru. *rödbeta* (145), *tuurninki* ’muhennos’ < ru. *stuvning* (176, 158).

r:n epenteesi on **erittäin luonteenomainen piirre latvian kielessä**, erityisesti latvian **keski- ja osaksi myös itämurteissa**, mutta itämerensuomalaisista kielistä poiketen ei-etymologinen *r* liittyy pääosin (kansanetymologisissa tavunsisäisissä tautosyllabisissa äänneyhtymissä) pitkäintonaatioisen eli ns. venytetyn vokaalin tai diftongin eteen (Rudzīte 1993, 356). Latvian kielen historian ja murteiden tutkija Marta Rudzīte on tukeutunut tämän tendenssin selittämässä Jānis Endzelīnsiin (1951, 238): *r*:n ääntäminen konsonanttien, erityisesti dentaalisten klusiilien, edessä kuuluu heikosti, minkä takia *r*:n käyttämisessä voidaan erehtyä etenkin epätavallisissa sanoissa, esimerkiksi lainoissa. Muutamissa tapauksissa syy on tosin kansanetymologiassa. *r*:n epenteesi esiintyy monissa sanoissa, joissa on edellä mainitun kaltainen äännerakenne. Näitä sanoja ovat esim. *ķēde* – *ķērde* ’ketju / die Kette’ (ME II, 373, EH I, 700); *ķēmele(s)* – *ķērmeles* ’kumina / Kümmel (*Carum carvi*)’ (ME II, 373, 376, EH I, 700); *māksna* / *māksnis* ’pieni nippu / ein Bündelchen’ – *mārksna* / *mārksnis* id. (ME II, 579, 584, EH I, 790, 792); *mārkuonis*² – *mākuonis* ’pilvi / die Wolke’ (EH I, 792, ME II, 580); *muōrdīgs* – *muōdīgs* ’koominen, omituinen, outo / komisch, sonderbar’ (ME II, 682, 683, EH I, 841), *muōrnieks* – *muōnnieks* / *muōnenieks* ’muonamies / ein Knecht, der für eine bestimmte Arbeit Deputat, Löhnung in Naturalien erhält’ (ME II, 683, EH I, 841); *paegle*, *paēgle* – *paērglis* ’kataja / der Wachholder (*Juniperus communis*)’ (ME III, 23–24); *puōte* – *puōrte*² ’rokotusaine, rokkoaine / der Impfstoff, die Lymphe’ (ME III, 457, 460), *puōtēt* – *puōrtēt* ’varttaa, ympätä / impfen’; *puōtīte* – *puōrtīte* ’kehräsluu / der Knöchel am Fusse’ (ME III, 457, 460); *sēsts* – *sērsts*² ’teljo, tuhto / eine Sitzbank im Boot’ (EH II, 483), *spēdelis* – *spērdelis*² ’punos / der Spädel an Kleidungsstücken’ (ME III, 991, EH II, 549); *stēķis* – *stērķele* ’siilikala / der Stachelfisch (*Diodon*)’ < kas. *stekele* ’rautakala / Stichling (*Gasterosteus*)’ (ME III, 1063); *stēkēt*² – *stērķēt* ’veistää, piiluta (hirttä) / (Balken mit dem Plattbeil) bekanten, behauen’ (ME III, 1063, 1064); *stiēnis* – *stiērnis* ’rautakanki, murtorauta / eine Eisenstange, eine Brechstange’ < kas. *tēn* / *tein* (ME III, 1080, 1078); *stuōte* – *stuōrte* ’jäänaula (hevosenkengässä); kengän korkonaula; sauman nyöri hameen alareunassa / die Stütze, der Stollen am Hufeisen; die Stifte, Nägel im Absatz des Stiefels; der Saum, Vorstoss am unteren Rande des Weiberrocks’ (ME III, 1112, 1113); *setuks* ’luonteeltaan viheliäinen ihminen (haukkumasana) / pēc dabas niecīgs, gaiļam līdzīgs cilvēks (Schimpfname)’ (EH II, 479), *setuks* / *sætuks* ym. ’rep-

puri; köyhä ihminen; kiertolainen' – *særtuks* 'laukkuryssä' < vi. *setukas* 'koni, luuska' (Raģe 1986, 95–96).

rC- ja *ØC-*kantojen rinnakkaisuus on hyvin yleistä **deskriptiivisissä ja onomatopoeettisissa kannoissa**, joissa niiden merkitys on sama, yhdenmukainen tai läheinen. Seuraavat esimerkit havainnollistavat tätä ilmiötä (leksikografiset lähteet EKSS ja VMS): *jorm* / *jõrm* 'sekopäinen, pyörriksissä oleva' – *jomm* 'känni, huppeli, hiprakka', *lorts* – *lots* 'lumisohjo', *lortsus* 'veltosti, lerpalla' – *lotsus* id., *lärts* interj., adv. 'läpsäys, läpsäytys; mulahdus', *lärts* 'läpsäys, läpsäytys; läikkä, läiskä, tahra' – *läts* interj., adv. 'ääni, jonka jonkin pehmeän (ja märän) putoaminen tai sillä lyöminen aiheuttaa; molskahdus', *läts* 'lätsähdys, lätsähtävä ääni, sitä aiheuttava lyönti; jokin käyttökeltvoton, pehmeä ja märkä esine', *kärtsatama* 'jysähtää, rasahtaa; sanoa jotain ilkeästi, huutaa' – *kätsatama* 'räksyttää, räkättää', *partsumdi* – *patsumdi* 'polskis, molskis'.

Edellä käsitelty rinnakkaisuus leimaa kaikkia itämerensuomalaisia ja balttilaisia kieliä. EEW, SKES ja SSA eivät kuitenkaan yhdistä etymologisesti tämäntyyppisiä tapauksia. Seuraavassa on näytteitä suomen, karjalan ja vepsän kielistä:

suomi: *hohottaa* 'nauraa' SSA 1, 168 sub *hohista* – *horhottaa* 'hinnua korskuen; nauraa hohottaa; tuulla kohisten' SSA 1, 217 sub *hörhöttää; höhöttää* 'nauraa höröttää; hinnua; huohottaa, puhaltaa' SSA 1, 213 sub *höhistä* – *hörhöttää* 'hinnua hiljaa (hevonon); nauraa; hyristä; rehoottaa (kasvi)' SSA 1, 217 sub *hörhöttää; höpöttää* SSA 1, 216 sub *höpistä* – *hörpättää, hörpöttää* 'puhua pälpättää' SSA 1, 217 sub *hörpätä; papattaa* 'puhua nopeasti, paipattaa (jänis kiimassa); paukkua, rätistä' SSA 2, 311 – *parpattaa* 'porista, pärpättää' NS 2, 226; *popottaa* '(puhua) papattaa; puputtaa (jänis)' SSA 2, 396 – *porpottaa* 'purpattaa' NS 2, 410

aunuksenkarjala (lähde Makarov 1990): *hohottua* 'nauraa kovaäänisesti; äännellä (kaulushaikara, pöllö); raivota, riehua (tulipalo, tuuli jne.) / хохотать, громко смеяться; кричать (о филине, выпии и др.); бушевать (о пожаре, ветре и др.)' – *horhottua* desk. 'nauraa äänekkäästi; hohottaa hiljaa / шумно смеяться, хохотать; тихо ржать'; *höčöttiä* 'jäkättää, jupista, motkottaa / ворчать, брюзжать' – *hörčöttiä* 'murjottaa / дуться'; *höhöttiä* 'hohottaa; nauraa äänekkäästi / ржать; хохотать' – *hörhöttiä* 'hohottaa / ржать'

tverinkarjala (lähde Punžina 1994): *hihettiä* 'nauraa tirskahtella / хихикать' – *hirhottua* 'hohottaa; nauraa äänekkäästi, epäkohteliaasti / ржать; громко, неприлично смеяться'; *hohottua* 'nauraa kovaäänisesti / хохотать, громко смеяться' – *horhottua* 'hinnua; hohottaa, nauraa äänekkäästi / ржать; громко смеяться' / *hörhöttiä* 'hinnua (hevonon) / ржать (о лошади)'; *höččö* 'pieni kaalinkerä / небольшой кочан капусты, слабый вилок' – *hörčäkkä* 'tuuhea, kuohkea / раскидистый, пышный'

vepsä (lähde Zajceva – Mullonen 1972): *hihitada* – *hirhitada* 'hihittää / хихикать'; *kakatada* – *karkatada* 'kotkottaa / кудахтать, гоготать'; *mummutada* 'jahkailla, vatvoa / расжевывать' – *murmutada* id.; *patatada* – *parpatada* 'löpistä, pälpättää / калякать, беседовать'; *tototada* 'löpistä, pälpättää,

räpättää / болтать, разговаривать, беседовать' – *tortotada*, *tortoteldas* refl. 'kotkottaa / кудахтать'; *ökötada* 'puhua epäselvästi, änkyttäen / говорить невнятно, заикаясь' – *örgähtada* 'mörähtää, mölähtää (karhu) / рывкнуть' – *örkta* 'karjua, murista (karhu) / рычать (о медведе)'.

latvia: *lakšket* 'lörpötellä joutavia paljon ja nopeasti / viel und schnell Unsinn reden' (ME II, 416) – *lařkšket* 'lörpötellä taukoamatta, haukkua, mylviä, parkua, marista / unaufhörlich schwatzen, bellen, plärren, quarren, knarren' (ME II, 423); *pakšket* 'pamahtaa, paukkua, puhahtaa, loiskia, polskia, solista, lorista / paffen, puffen, plätschern, rieseln' – *pařkšket* 'kurnuttaa, kolista, kalista, rämistä / quarren, klappern' (ME III, 50, 91); *plukšet* 'lörpötellä, rupatella, kuiskata, kuiskutella, loiskia, polskia / schwatzen, plaudern, flüstern, zischen, plätschern' (ME III, 355–356) – *plurkš(ķ)et* 'lörpötellä, jaaritella typeryyksiä / schwatzen, faseln' (EH II, 303); *pļekstēt* 'soittaa suutaan, juoruta, lörpötellä joutavia, haukkua ilman syytä / plappern, leeres Zeug schwatzen, ohne Grund bellen' (ME III, 386) – *pļerkstēt* 'jaaritella, huutaa, puhua pärpättää, kajauttaa / schwatzen, schreien, plärren, schmettern' (ME III, 369–370, EH II, 307); *žļakstēt* 'kaikua, raikua / vom Schall, der beim Fallen eines weichen und schweren Gegenstandes od. beim Schlagen auf einen solchen Gegenstand entsteht' (ME IV, 815) – *žļarkstēt* 'loiskia, räiskyä, polskia / platschen, plätschern, klat-schen (z.B. beim Gehen od. Fahren durch Kot, beim Gehen mit durchnässtem Schuhwerk usw., auch vom Schall, der beim Giessen hörbar ist) – ' (ME IV, 815–816); *takškināt* 'koputtaa, kolkuttaa, jyskyttää, vasaroida / pochen, klopfen, hämmern' (ME IV, 127) – *tařkškināt* 'kalistella (kattohaikara) / klappern (vom Storch)' (ME IV, 133); *tēce* 'pieni puronen, rämeessä virtaava puro / das Rinnsal, ein morastiger Bach, – ' (ME IV, 169–170) – *tērcē* 'rämeessä virtaava puro / ein morastiger Bach – ' (ME IV, 172); *vēkšket* 'parkua, huutaa, itkeä (ääneen) / blärren, plärren, schreien, (laut) weinen' (ME IV, 555) – *vērkšket* 'itkeä (hiljaa), mutista, napista / weinen (nicht laut), murren, knurren' (ME IV, 562).

Analogista vartalovarianttien rinnakkaisuutta on havaittavissa myös ekspressiivisen sanaston (deskriptiiviset ja onomatopoeettiset sanat) ja lainasanojen sananalkuisissa konsonanteissa (*k-* / *kr-*, *p-* / *pr-*, *t-* / *tr-*). Tämän äänneilmion taustalla on ilmeinen affektiivisuuden tavoittelu (kaksikonsonanttisuuden leviämisestä suomessa affektisyydestä ks. esim. Grönholm 1988, 228–). *kr-*, *pr-* ja *tr-* ovat esiintymistaajuudeltaan tavallisimmat sananalkuiset konsonanttiyhdytymät viron kielessä.

Esitän seuraavassa muutaman esimerkin (näytteiden lähde EKSS ja VMS):

kõbiseda – *krõbisema* 'rapista', *kõgiseda* 'kirskua, loksua' – *krõgiseda* 'rahista, ratista, narskua', *kägiseda* – *krägiseda* 'natista', *käunuda* 'viuhua' – *kräunuda* 'monkua, moukua, mouruta', *pahvata* 'sanoa pamauttaa, tuiskahtaa ym.' – *prahvata* 'sanoa pamauttaa ym.', Wied. *päärtsuma* 'kaakattaa (sorsa) / quäken (von Enten)' –

präätsuma (*präätsmä*) 'narskuttaa (sorsa tms.) / schnarren (auch von Enten)' (ks. myös: EEW VII, 2330 sub *päärtsuma*), Wied. *tooskama* – *trooskama* 'puhkua, korskua, pärskyä, pärskyttää / schnauben, prusten' (ks. myös EEW X, 3277 sub *trooskama*), *topp* – *tropp* 'tukko, tuppo, tulppa ym.', *täägel* – *träägel* 'kymmenpiikki (*Pungitius pungitius*); kolmipiikki (*Gasterosteus aculeatus* L.)' (< kas. *stekele*) jne.

r:n epenteesi voi muuttaa epäselväksi tai jopa katkaista rinnakkaismuotojen välisen näkyvän etymologisen yhteyden, kuten havaitaan käsiteltävästä *ätse-/ärtse-*tapauksesta tai *lots-/lots-* ja *kõbisema-/krõbisema-*tyypin tapausten käsittelystä etymologisissa sanakirjoissa.

Huno Rätsep (1992, 371–375) on analysoinut viron kirjakieltä siltä kannalta, miten olemassaolevista jakamattomista kannoista syntyy **uus**ia **sekundaarisia kantavartaloita** foneettisten, morfologisten ja semanttisten muutosten kautta (aiheeseen liittyen ks. myös Häkkinen 1983, 19–22). Rätsep on esittänyt esimerkkejä siitä, miten kannan foneettinen asu voi muuttua niin kannan vokaalin kuin konsonantin muuttumisen tai kannan säännönvastaisen lyhenemisen takia. Epenteettisiä konsonanteja Rätsep ei ole käsitellyt, mutta esimerkiksi epenteettisen nasaalin (*m*, *n*, *ŋ*) tapauksia esiintyy itämerensuomalaisissa kielissä runsaasti. Olen käsitellyt epenteettisen nasaalin esiintymiä tukeutuen varsinkin viron ja vepsän kielen aineistoihin (ks. Vaba 2004, 47–57, Vaba 2005, 155–161).

Tässä artikkelissa esitetty aineisto osoittaa vakuuttavasti, että tavunloppuisen *r*:n fluktuatio (epenteesi *resp.* kato) on tavallinen äänteellinen tendenssi, jonka huomioiminen antaa mahdollisuuden analysoida kantasanoja entistä systemaattisemmin ja ratkaista etymologisia umpisolmuja. Näin ollen ei ole epäilystäkään siitä, että *ätse-* ja *ätša-* sekä *ärtse-* ja *ärtša-*kantaiset kasvinnimet kuuluvat samaan sanaperheeseen ja että *r*:llisten kantavarianttien syntyä ei välttämättä tarvitse selittää kontaminaatiolla.

Käytetyt lyhenteet

adv. = adverbi, as. = alasaksa, saB = Baltian saksa, deskr. = deskriptiivinen, esp. = espanja, interj. = interjektio, kas. = keskialasaksa, lat. = latina, liett. = liettua, latv. = latvia, murt. = murteissa, murteellinen, refl. = refleksiiviverbi; ru. = ruotsi, sa. = saksa, srm. = suomenruotsin murteet, ulat. = uuslatina, vi. = viro, viE = eteläviron murteet, viR = Koillis-Viron rannikkomurre, ven. = venäjä, yleisk. = yleiskieli, -kielessä

Lähteet

- EEW = Mägiste, Julius 1982–1983: *Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII*. Finnisch-Ugrische Gesellschaft, Helsinki.
- EH = Endzelīns, Jānis – Hauzenberga, Edite 1934–1938, 1946: *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai I*. Kultūras fonda izdevums, Grāmatu apgāds, Rīgā.
- EKMS = Saareste, Andrus 1958–1963: *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV*. Vaba Eesti, Stockholm.
- EKSS = *Eesti keele seletav sõnaraamat 6. Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu 2., täiendatud ja parandatud trükk*. Toim. Margit Langemets jt. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn 2009.
- Endzelīns, Jānis 1951: *Latviešu valodas gramatika*. Latvijas valsts izdevniecība, Rīgā.
- ERL III:2 = *Eesti rahvalaulud. Antoloogia*. Toim. Ülo Tedre. Eesti Raamat, Tallinn 1971.
- Grönholm, Maija 1988: *Ruotsalaiset lainasanat Turun murteessa*. Åbo Akademis förlag, Åbo.
- Grünthal, Wilhelm 1910: Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – *Eesti Kirjandus* 1910, 277–288.
- Göseken, Heinrich 1660: *Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache*. Reval.
- Häkkinen, Kaisa 1983: *Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrialaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17. Turku.
- Jaunius, Kazimieras 1972: *Kalbininko K. Jauniaus rankraštinis palikimas. Katalogas ir publikacijos*. Parengė Stasys Skrodenis. Lietuvos TSR Valstybinė Respublikinė Biblioteka, Vilnius.
- Kask, Arnold 1967: *Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu*. Tartu Riiklik Ülikool, Eesti keele kateeder, Tartu.
- Lanszweert, René 1984: *Die Rekonstruktion des baltischen Grundwortschatzes*. Europäische Hochschulschriften: Reihe XVI, Slawische Sprachen und Literaturen Bd. 30, Frankfurt am Main, Bern, New York.
- LEW = Fraenkel, Ernst 1962–1965: *Litauisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Carl Winter Universitätsverlag, Vandenhoeck & Ruprecht, Heidelberg–Göttingen.
- Makarov 1990 = Макаров, Г. Н.: *Словарь карельского языка (ливвиковский диалект)*. Карелия, Петрозаводск.
- ME = Mīlenbaca, K.: *Latviešu valodas vārdnīca I–IV*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Izdevusi izglītības ministrija, Rīgā 1923–1932.
- Must, Mari 2000: *Vene laensõnad eesti murretes*. Toim. Lembit Vaba. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.

- Mägiste, Julius 1970: Estn. (*h*)*õis* 'Blüte' und seine Sippe – ein balt. Lehnwort? – *Donum Balticum. To Professor Chr. S. Stang on the Occasion of his Seventieth Birthday 15 March*, 352–359. Edited by V. Rūķe-Draviņa. Stockholm.
- Neetar, Helmi 1990: *Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I*. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut, Tallinn.
- NS 2 = *Nyky-suomen sanakirja. Lyhentämätön kansanpainos*. Osat III ja IV. Werner Söderström osakeyhtiö, Porvoo–Helsinki 1985.
- Posti, Lauri 1941: Etymologische Beobachtungen. – *Finnisch-Ugrische Forschungen XXVII*, 225–234.
- Punžina 1994 = Пунжина, А. В.: *Словарь карельского языка (тверские говоры)*. Карелия, Петрозаводск.
- Raģe, Silvija 1986: Baltijas somu valodu aizguvumi latviešu valodā, ko pirmais etimoloģizējis J. Endzelīns. – *Dialektālās leksikas jautājumi I*. Zinātne, Rīga, 18–126.
- Rudzīte, Marta 1993: *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. Zvaigzne, Rīga.
- Rätsep, Huno 1992: Uute lihttүvede saamise viisidest eesti sõnavaras. – *Festschrift für K. Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára*, 371–375. *Studia Uralica* 6, Wien–Budapest.
- SKES = Toivonen, Y. H. – Itkonen, Erkki – Joki, Aulis J. – Peltola, Reino 1955–1981: *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII:1–7*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Helsinki 1992–2000.
- Топоров – Трубачев 1962 = Топоров, В. Н., Трубачев О. Н.: *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Изд-во АН СССР, Москва.
- Vaba, Lembit 1997: *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest*. Eesti Keele Instituut, Tampereen Yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, Tallinn–Tampere.
- 2002: Julius Mägiste ja balti etümoloogiad. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 47, 23–38. Tartu.
- 2004: Miks *punk* ja *tink*? – *Lähivertailuja 14. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Oulussa 3.–4. toukokuuta 2003*, 47–57. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 23. Oulu. [herkules oulu.fi/isbn9514278135/isbn9514278135.pdf]
- 2005: Dažas piezīmes par Baltijas somu (un it īpaši igauņu) valodu vārda sakņu modifikāciju uz baltu valodu fona. Summary. A type of root modification in the Baltic Finnic languages (especially Estonian) against a background of Baltic languages. – *Baltu filoloģija XIV* (2), 155–161. Rīga.
- Vilbaste, Gustav 1993: *Eesti taimenimetused*. Eesti TA Emakeele Seltsi Toimetised 20 (67). Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn.
- VK V = *Vana Kannel V. Mustjala regilaulud*. Koostanud H. Tampere, E. Tampere. Eesti Raamat, Tallinn 1985.

- VMS = *Väike murdesõnastik I–II*. Toim. Valdek Pall. Valgus, Tallinn 1982–1989.
- WIED. = Wiedemann, Ferdinand Johann 1973: *Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von J. Hurt redigierten Auflage*. Valgus, Tallinn.
- ZAICEVA – MULLONEN 1972 = Зайцева, М. И. – Муллонен, М. И.: *Словарь венского языка*. Наука, Ленинград.

Lembit Vaba
Tampereen yliopisto
lembit.vaba[at]uta.fi